

Препрочитането на Достоевски като съкровен диалог с писателя от позицията на вярата

Ванда Смоховска – Петрова.

Пътят към смъртта и възкресението у Достоевски.

София, изд. център „Боян Пенев“, 2008

Дечка Чавдарова

Когато научих, че проф. Ванда Смоховска е написала книга за смъртта и възкресението у Достоевски, и аз, като колегата Христо Манолакев – автор на послеслова към тази книга – в първия момент се учудих и се запитах: какво ново може да се каже по тези въпроси, коментирани в томове научна литература? Но тъй като имах щастието да общувам с пани професор Смоховска през 80-те години на миналия век, когато тя четеше лекции по славянски литератури в Шуменския университет, в съзнанието ми изплуваха наши разговори, в които споделях впечатлението си от аргументацията на Иван Карамазов против Бога (чиято сила изпитва самият Достоевски) и с респект изслушвах разсъжденията не само на начетения човек, но и на дълбоко вярващия и етичен човек Ванда Смоховска. Затова, преди книгата ѝ да попадне в ръцете ми, у мен се появи очакване за полемика с Достоевски от една външна спрямо руската (православна) култура гледна точка (с каквато ни изненадват понякога полските изследователи на писателя). Нашата позиция – на представителите на българската култура – обикновено съвпада с вътрешната, руска позиция. Възприятието на руската гледна точка е присъщо в още по-голяма степен на нас – литературоведите – русисти, поради „потопяването“ ни в руската култура.

Книгата на Ванда Смоховска наистина ще се възприеме като „различна“ на фона на специализираната научна литература за Достоевски. Както отбелязва Христо Манолакев, тя ще наруши конвенциите за „жанр, методика и методология“ – наистина, тя не си служи с общоприетия научен инструментариум, не се вписва в определена школа, не цитира изследователската традиция (с изключение на Вл. Соловьев и Цв. Стоянов, което има своето обяснение). Осъзнавам, че такъв прочит на Достоевски създава особена свобода, която обещава по-широка читателска аудитория. (Такава свобода ние, русистите, можем да си позволим само на лекциите си по руска литература, докато в научните си текстове се боим да не повторим известното.) Прави впечатление и отсъствието на декларации за новост на изследователската позиция, присъщи на повечето научни трудове. И тъй като наистина на религиозните въпроси в творчеството на Достоевски са посветени безброй научни съчинения,

книгата на Ванда Смоховска може да породи впечатлението за познатост. Впрочем, дори ако това впечатление беше потвърдено, докосването до едно дълбоко преживяно осмисляне на въпросите на вярата в съвременната епоха в диалог с Достоевски би имало смисъл и ценност. Но четенето на книгата дори от специалисти-русисти е изпълнено с изненади: потапяйки ни в познатия свят на Достоевски, авторката ни кара да погледнем по нов начин на определени идеи на писателя през призмата на католическата религиозна философия и западната ценностна система. В своята полемика с Достоевски Ванда Смоховска засяга и въпроси на самата структура на неговите романи, без да влиза в методологически спорове, не от позицията на литературната теория, а от позицията на категориите „истинност“ и „нетенденциозност“.

В уводната част на книгата авторката характеризира епохата, в която твори Достоевски, като засяга въпроса за спецификата на руската култура (посочва отсъствието на истински Ренесанс в Русия (както и в балканските страни, които са под турско иго). От гледна точка на културната история на страните от Западна и Средна Европа В. Смоховска определя културното развитие на Русия като нарушаване на определена норма (с което се доближава до западни оценки на руската литература като „аномална“): [...] тук изобщо не е познато нормалното, постепенно настъпване една след друга на културните епохи, характерни за развитието на Западна и Централна Европа“ (с. 7). Авторката посочва отгласите от европейския Ренесанс в Русия, чиито тенденции са „подкрепени от идеите на западното Просвещение“: утвърждаване на хуманизма, на понятията „гражданин“ и „гражданско право“. Отглас на тези идеи се търси в творчеството на Достоевски. В съответствие с концепцията на Г. Гачев за „ускореното развитие“ на руската (и българската) литература стилът на писателя се оценява като „синтез от неореализъм и неоромантизъм“.

От гледна точка на западната култура в руската е открито особено (различно) отношение към науката като божество и противопоставянето на наука и вяра, както и прилагането на най-радикалните западни идеи на практика. Разбира се, руските учени коментират тази специфика, но В. Смоховска обръща специално внимание върху снемането на опозицията между вяра и наука на Запад, върху значението на учеността в западното християнство (с примера на Пико дела Мирандола). Не че тези разлики между източното и западното християнство не се знаят, но в Русия или у нас обикновено им се придава различна ценност. Впрочем, авторката открива и в средите на руските християнски мислители съмишленици – споменава руския архиепископ и лекар-хирург Лука Войно – Ясенецки и собственото му усещане за позицията си като „нов отпечатък върху родната почва“ (с. 18). Тези въпроси привличат Ванда Смоховска и в творчеството на Достоевски. Тя още в увода сменя конфликта между вяра и знание чрез авторитета на католическата теология (мисълта на Ратцингер „вярата не замества рационалното усилие, а напротив – изисква го“ – с. 20), но не омаловажава по този начин значимостта на

художествената интерпретация на Достоевски – напротив, със страст повежда своя читател в света на писателя, кара го да се докосне отново до терзанията на героите, разкъсвани между вярата и неверието.

Първата глава от първа част на книгата е озаглавена „Страхът“. Като имаме предвид актуалността на този проблем в съвременната ситуация и факта, че текстът е създаден в края на 70-те години на XX век, можем да говорим за особено прозрение на авторката. Самият анализ, без да борави с литературоведския жаргон, характерен за определена методология, извлича от романите на Достоевски ключови думи, една от които е страх (ключовите думи в езика и културата са обект на семантичната школа Анна Вежбицка).

Във втората глава на първа част са анализирани други ключови думи в творчеството на Достоевски – „подземие“ и „обида“ („Хора от подземие“). Интересно е наблюдението, че сред тях не е думата „свобода“. Бихме добавили, че ключова дума в романите на Достоевски е „своеволие“ – и тази дума означава руски концепт.

Особен, неочакван е прочитът на В. Смоховска на друга устойчива тема у руския писател – темата за парите, която се вписва в темата за „човека от подземие“. От ракурса на западната (по-конкретно католическата) култура, идеята фикс на някои герои на Достоевски за богатството (милиона) се оказва присъща на Изтока, в чийто ареал се вписва Русия: „Трубадурът на дамата Бедност – Св. Франциск Азиски, със сигурно не би спечелил всеобща почит в едно общество, където източното преклонение пред пищността и богатството доминира“ (с. 61). Подобна теза съдържа скрит спор с Достоевски, който свързва страстта към парите с влиянието на западната буржоазна култура. Тъй като темата за парите в творчеството на Достоевски ми е особено близка, ще си позволя определяни допълнения и възражения: в руската култура и в частност в творчеството на Достоевски (един митотворец, по удачното определение на Ванда Смоховска) присъства и идеята за презрението към парите, пораждащо жеста на изгарянето им или пръскането им с широка ръка (жест, на който се приписва ценност; що се отнася до католицизма, наред с култа към бедността, най-силно проявен у последователите на Св. Франциск Азиски, в католическата църква може да се забележи и обратната нагласа – стремеж на свещенослужителите към материални ценности).

От гледна точка на католицизма, В. Смоховска оспорва и идеята на Великия инквизитор, противопоставяйки на тази идея не само интуицията, душата, както е у Достоевски, но и рационални аргументи: <<хармонията може да бъде постигната във всеки миг и от всекиго, дори и от страдащото дете и дори тогава, когато страда, без да чакаме „попълването“ на човешките страдания>>. Оспорва се мнението на Иван, че „майките не могат да простят“: „От къде знае Иван какво става в душите на майките? Те може би са стигнали до съзнанието, че виновни за страданието на децата им са самите те“ (с. 78). Ванда Смоховска наистина предлага своя интерпретация на бунта на Иван, различна от тази, която поз-

наваме от досегашните изследвания за Достоевски: Иван се определя като зрител в сравнение с Шатов, в спора с неговата позиция се привлича Камю, развил идеята на Достоевски за детското страдание и отхвърлил отрицанието на всичко като реакция срещу него, припомня се жеста на Януш Корчак, отишъл в газовата камера със своите питомци. Неочаквана е трактовката на самоубиеца Кирилов от „Бесове“, в чийто акт се прозира руски стремеж да се жертваш за колектива, „по същността си също християнски“ (с 81), както и сходство с катарите. Полемика с Достоевски от позицията на западното християнство предизвиква и възприятието на картината на Холбайн в „Идиот“: загубата на вярата вследствие на изобразяването на физическите страдания на Христос. В това В. Смоховска открива култ към тялото, намерил своето продължение в мавзолеите (като един от примерите за тази нагласа е приведен възгласът на лихваря от „Кротката“ „Ако можеше да не се погребва!“).

В трета глава от първа част – „Изход от подземие“ – се коментират страданията и мазохизмът на героите на Достоевски, загубили вярата си, като се открива доминантата на героя от подземие – срама. Извличането на израза „подъл съм“ като устойчив елемент от самооценката на тези герои може да ни насочи към анализ на честотността на думата „подлец“ в текста на Достоевски, но и към нейната двузначност: подлец в речта на Разколников означава „примиряващ се със света“, слаб. Проницателно е уловен и друг устойчив мотив в романите на Достоевски – страхът от чуждия смях. Като подчертава двойствеността на героите на писателя, авторката открива неин ярък израз в сцената с четенето на Евангелието от Соня. Оценката на тази сцена като „най-християнска“ е противоположна на тази на Набоков, който я възприема като „най-фалшива“ в световната литература.

Външната гледна точка на авторката проличава особено ясно в интерпретацията на дилемата Русия – Европа в първа глава от втората част на книгата. На носителя на полската култура е чужд „страхът от европейската образованост“ (Разбира се, този страх не е характерен за част от руското образовано общество, но той е важен концепт на руската култура.) Чуждо на представителя на западната култура е и отхвърлянето на правораздаването (намерило израз в противопоставянето на *закон* и *благодат*). В. Смоховска влиза в спор с Достоевски и славянофилите („те се заблуждават“) и привлича като съмишленик Вл. Соловьев, който вижда в закона противодействие на анархията. (Тук бих вметнала, че руската подозрителност към закона, от друга страна, изостря сетивата за крайности и абсурди в служенето на „буквата на закона“ в западната (особено американската) правораздавателна система – това личи от реакциите на руски емигранти от СССР.)

С основание авторката открива комплекс за малоценност в изказванията на Достоевски за пренебрежителното отношение на западно-европейците към Русия („лошо миришем“). В спор с писателя, тя посочва „намесата на руската империя в политическия живот на европейските народи“. Мислейки си за това, че книгата е написана, както

стана дума, в края на 70-те години, можем да си обясним невъзможността на появата ѝ по това време, когато критиката не само на СССР, но и на царска Русия беше невъзможна. Още повече, че коментарът на споменатата роля на руската империя би могла да извика нежелани алюзии.

Особено дълбоко В. Смоховска преживява идеята на Достоевски за същността на католицизма като нова Римска империя (превръщането на църквата в държава). В полемиката с тази заблуда на Достоевски отново е привлечен Вл. Соловьев, който е вдъхновен от идеала за Всемирната Църква и изпитва особена симпатия към Полша и католицизма.

Невъзможен за публикуване през 70-те – 80-те години би бил и прочитът на отношението на Достоевски към социализма – осъждането на тази идеология. В. Смоховска открива развитие на спора на писателя с атеизма във философията на XX век (Блондел, Льо Роа, Тейар дьо Шарден). На нея ѝ е близък патосът на писателя срещу замяната на Богочовека с човекобог, но не ѝ е чужда и самата социалистическа идея. В диалог с Достоевски авторката защитава католическата църква (която Достоевски отъждествява със социализма), като посочва отхвърлянето на земната власт от свещенослужителите на западната християнска църква, „рицарското им застъпничество за потиснатите“. Що се отнася до руските либерали, за разлика от Достоевски, В. Смоховска вижда у тях не омраза към Русия, а омраза към царизма.

Със страст авторката полемизира с приемането на самодържавието като спасително за вярата в творчеството на Достоевски (втора глава от втората част). Като подчертава подчинението на православната църква на държавата, тя стига до извода, че „само революцията може да отдели религията от държавата“. (От позицията на съвременната ситуация обаче ни се разкрива устойчивостта на употребата на Църквата за имперски цели в Русия.) Обръщайки се към корените на концепцията на Достоевски за самодържавието като основа за мисиите на Русия, В. Смоховска коментира пространно сакрализацията на монарха във византийския модел, замяната на вертикала с хоризонтала („Константинопол – свят град“). Екскурсът във византийската история разкрива детайли, които обикновено се премълчават от руските културолози, анализиращи това явление. Неочаквано е възприятието на двуглавия орел като чудовище. Авторката предлага свои наблюдения над връзката между идеята за „гръцкия народ като богоносец“ и „руския народ като богоносец“, подчертавайки, че „руското съзнание е още по-теократично“, тъй като приема безграничната власт на бащата. (Напоследък у нас критика на митологемата за „руския народ – богоносец“ прозвуча в изказване на проф. Калин Янакиев, който определи тази идея като „снемане на Абсолюта на земята“.) У Достоевски В. Смоховска открива преплитане на теокрацията с християнската вяра. Ласкателството пред властта тя определя като липса на мярка и оценява тази черта като руска. И в този случай на руското преклонение пред властта се противопоставя западното отрицание на земната власт и се привежда примера на Ян Калински (констатация, която също може да предизвика спор).

Авторката се обръща отново към „Легендата за Великия инквизитор“ вече от гледна точка на критиката на католицизма и утвърждаването на патернализма у Достоевски, за да види тези идеи в светлината на европейската култура: „Въображението и умът на човек, израсъл в климата на европейската култура, подобен кошмар не биха могли да създадат“ (с. 158). В спор с Достоевски В. Смоховска изразява неприемането на имперските идеи за „руския Цариград“, на завладяването на Азия. Някой би могъл да приеме като крайност полската гледна точка (тази на поробения от руската империя народ), позицията, възплътена в каламбура „Урус“ (както азиатците са наричали руснака) – „Урсус“ (мечка). Отново може да се забележи, че Достоевски е за В. Смоховска не просто научен обект, а „жив“ събеседник и опонент, с когото тя обсъжда вълнуващите я проблеми и изразява своите религиозни, политически и философски идеи.

Трета глава от втората част разкрива ролята на Достоевски като народопсихолог и митотворец. Уловена е двойствеността на позицията на писателя: прозирането на отрицателните черти на националния характер (леност, „татарска жестокост“, немарливост, небрежност, лъжа), но и утвърждаването на величието на руския народ. (Впрочем, особено характерно за Достоевски е представянето на отрицателните черти на руснаците като достойнства).

В четвъртата глава – за „всемирността на руския народ“ са поставени проблеми, които привличат вниманието на съвременната хуманитаристика, макар и да се обсъждат с друга научна терминология. Но спецификата на текста се крие не толкова в езика, колкото в самата позиция на авторката. Анализирайки стереотипите (без да употребява този термин) на немца, французина, поляка, южните славяни, тя отново влиза в спор с Достоевски, или се съгласява с него – тоест, изразява своята гражданска позиция: основателна ѝ се струва оценката на високомерието на немците, но ѝ е чужда гледната точка за французите, в които руският писател „вижда само външното“. Проницателна е бележката, че Достоевски обвинява френски пътешественик в предразсъдъци („предварително знае какво ще напише за Русия“), но че това е характерно и за самия него като автор на пътепис. Ракурсът на В. Смоховска не е само на представителя на западноевропейската култура – емоционалната ѝ ангажираност и полемичност са мотивирани и от принадлежността към полската култура, както и от свързаността с българската култура (южнославянските култури). От тази позиция се осъждат имперският подход към чуждите народи и панславизмът. Особено страстна е защитата на полската култура от обвиненията на Достоевски в загуба на оригиналността под въздействието на католицизма. Отново като аргумент се привлича гледната точка на Вл. Соловьев.

Петата глава на втора част е посветена на религиозния идеал на Достоевски, намерил художествен образ в неговите философски романи. В концепцията на В. Смоховска са противопоставени Достоевски – мислителят (публицистът) и Достоевски – творецът, при което творчеството на писателя се осмисля като освобождение от „всякакъв затвор“ – от затвора на преклонението пред царя и самодържавието.

Един от героите, в които е въплътен идеалът на християнската любов, е княз Мишкин от романа „Идиот“. В. Смоховска открива чертите на тази любов – търпение, кротост, умение да се прощава – но, наред с това, тя посочва и определени „пукнатини, фалш“ в образа на княз Мишкин. Именно в изясняването на слабостта на героя и неговото поражение се съдържа собственият прочит на романа, който в някои свои детайли наистина изненадва дори изкушения читател. Обикновено изследователите на Достоевски, търсейки причините за краха на княз Мишкин, обръщат внимание на двузначността на детското начало. В. Смоховска също обръща внимание на негативната страна на тази същност на героя, като извлича това значение от самия текст и, следователно, го вписва в авторската интенция. Но авторката отива и по-нататък: тя допълнително проблематизира идеала на Достоевски от позицията на западното християнство, продължавайки своята полемика с Достоевски. От този ракурс се разкрива слабостта на чисто интуитивното постигане на истината и се утвърждава ценността на рационалното начало, на логиката, хармонията между разум и интуиция: „Западният християнски свят създава култура, опряна върху убеждението, че логическият разум, когато е подчинен на върховното Аз, не загубва силата си“ (с. 237). Чрез авторитета на католическите мислители се отхвърля идеята за „освобождението от тялото и материята“, която се приписва на Изтока. Слабостта на княз Мишкин се свързва и с „източното несъпротивление на злото“, при което В. Смоховска прочита по-своему названието „овца“ от изказването на Рогожин за княз Мишкин като знак именно за неговата „нехристиянската толерантност“. При този прочит „овца“ се оказва в противоречие с „Агнец Божи“ (според мен в текста на Достоевски названието „овца“ запазва евангелските си конотации и използването на дума със снижаваща функция е мотивирано с неизкушеността на Рогожин). По нов начин се тълкува и болестта на княз Мишкин – не само като ирония към неприемащите неговите идеи, но и като знак за победата на дяволската сила (както е при Иван Карамазов). В този контекст връзките с феномена *юрродство*, коментирани от доста изследователи, се разкриват в неочаквана светлина: „юрродивите са се престрували“, докато княз Мишкин наистина е болен. Разбира се, болестта можем да свържем с реалистичната мотивировка на странността на героя, можем да отчитаме функцията ѝ да означава изпадането от системата (при което болният, лудият ще се окаже в един ред с детето или шута). Влизайки от своя страна в диалог с авторката, можем да оспорим и отъждествяването на лудостта на Иван с лудостта на Мишкин: Иван е погубен от Дявола на ниҳилизма, с който той се е съюзил, а княз Мишкин – от злото на съвременната цивилизация, което е извън него (преклонението пред парите, конвенционалността, поставяща под въпрос общуването, железницата като символ на Апокалипсиса), както и от тъмната страст у човека, прословутата руска широта, това, което наричат на руски с непреводимото „беспредел“. Но в цялостния прочит на романа е убедително и интересно осмислянето на краха на княз Мишкин като знак за съдбата на Русия, за „новата лудост, в която ще се потопи държавата“ (с. 251). Изследователи-

те, увлечени от идеите на православие в романите на Достоевски, ще бъдат навярно шокирани от извода, че „Идиот не е книга, християнска по дух“. Интерпретацията на В. Смоховска се откроява сред тълкувателите на писателя и с разкриването на определена несвързаност на текста на романа, „изкуствено прикаченото слово“ на автора в речта на героя: филипиките срещу католицизма, разсъжденията за смъртното наказание.

От гледна точка на западната цивилизация се откриват негативните страни и на друг герой на Достоевски, възплътил неговия идеал – стареца Зосима: духовният диктат, намиращ израз в преглеждането на писмата на послушниците. (Наблюдението за чуждостта на идеята за тайната на кореспонденцията в руската култура прозвуча в съвременните изследвания на нейните устойчиви идеи – с тази чуждост беше мотивирано явлението *доносничество*.) Отрицателната страна на Зосима се откроява в съпоставка със Св. Франциск Азиски, към който, по наблюдението на В. Смоховска, отправя названието *Pater Seraficus*, заменено с „Руският монах“. Достоевски, който, по думите на авторката, „явно одобрява“ споменатото надзъртане в душата на другия, се оказва част от „източната цивилизация“. Като имаме предвид споменатата способност на Достоевски да превръща недостатъците в качества, бихме казали, че пълното разкриване на послушниците пред стареца би се оказало в неговата концепция „широта на душата“ (руското понятие „душа нараспашку“). Като се отчита разминаването на образа на Зосима с ортодоксалното православие и неподготвеността на Достоевски, се стига до обяснението за маргиналността на героя.

Анализирайки образа на Альоша – другия положителен герой на Достоевски, В. Смоховска подчертава неговата воля, способността да се бори със злото, „безстрашната любов“ и истинското познаване на другия човек (в сравнение с княз Мишкин). Наред с това отново се улавя неубедителността на носителя на идеала, тенденциозността на автора, несвързаността на текста: изкуствеността на словото след погребението, „изкуствено прикачената поанта“. В. Смоховска прозира и още нещо, останало скрито за руските (а и нашите) изследователи на Достоевски: опасността от властта над другите, колкото и да са хуманни подбудите на осъществяващия тази власт („момчетата са готови да подчинят душата си на волята на Альоша“). Авторката ни кара да погледнем по нов начин на възгласа на децата „Да живее Карамазов!“ (Чужди, но понякога и руски интелектуалци, наблюдавайки някои съвременни тенденции в руската култура, усещат в употребата на Православие от днешната власт замяна на лозунга „Слава Ленину!“ с възгласа „Слава Христу!“.) Прочитът на В. Смоховска се оказва различен от доминиращия в русистиката и с извода за липсата на истински диалог в романа „Братя Карамазови“, за произнасянето на монолози при разговора на Альоша с Иван (извод, който би учудил вдъхновените от Бахтин изследователи). Тезата на авторката е подкрепена и с авторитета на една от най-известните полски специалистки по теория на литературата – Мария Янион. На мен самата тази гледна точка ми е близка – по мое мнение, диалогичността у Достоевски е по-скоро реторичен похват.

Улавяйки тенденциозността на образа на Альоша, В. Смоховска го оценява като истински, „типичен“ руснак, у когото открива вълнуващата я идея за Възкресението. Този герой се оказва близък на идеята на западното християнство (представено от Валтер Каспер) за човека „не като средство, а винаги само цел“.

В заключението на своята книга В. Смоховска обобщава представата си за Достоевски като двойствена личност, носеща и вярата в човешката душа, и националния егоцентризъм, и силата, и слабостта. Тази представа намира оригинален израз в тълкуването на двуглавия орел от руския герб като символ на творчеството на пиателя.

От своя страна, в заключението на собствения си текст, ще изразя не само интелектуалното си, но и емоционалното си удоволствие от четенето на тази книга. Надявам се тя да намери много благодарни читатели от най-различни среди!